

שְׁמַרְוּ וְדַרְשׁוּ

(ד"ה א' כ"ח ח')

בענין הלכות תשובה

- < מלכות תשובה וידי
- < חלקי התשובה
- < עבירות בין אדם לחבירו

Issue 59

A publication of K'hal Adath Jeshurun of Monsey

ימי הרחמים והסליחות תשס"ה

“ושבת עד ה' אלקיך ושמעת בקולו... בכל לבבך ובכל נפשך...” (דברים ל"ב)

“You shall return to Hashem and heed his voice... with all your heart and all your soul...”

Hilchos Teshuva It is well known that many Gedolim would study the laws of Teshuva – repentance, specifically the text of Hilchos Teshuva of the Rambam, during the month of Elul and the Aseres Y'mei Teshuva. The Chofetz Chaim commented that by studying the laws of repentance, we at least have a chance of attaining a level of Teshuva, something that is certainly unattainable otherwise¹. In Parshas Nitzavim we are told of the Mitzva of Teshuva – to repent for our sins. The Rishonim disagree if there is indeed a Mitzva of Teshuva itself, or only a Mitzva of Viduy – confession. According to the Ramban, there is a specific Mitzva of Teshuva, and it is regarding this Mitzva that the Torah states, לא נפלא, “It is not too difficult for you, nor is it too distant”². Some Rishonim state that there is only a Mitzva of Viduy – confession, which is done by a person who wishes to do Teshuva. The actual Teshuva is not a Mitzva in and of itself³. Others consider Viduy and Teshuva to be separate independent Mitzvos. Accordingly, one who does Teshuva without confessing has fulfilled the requirements of Teshuva⁴. We will discuss this point in detail below.

R' Chaim Volozhiner noted, that the Torah states that Teshuva must be done with “all your soul”. From this he concludes that should the requirements of Teshuva cause one to give up his life, he is required to do so⁵. The Gemara does indeed tell us of one person – R' Eliezer ben Durdaya who died of grief for the sins he had done⁶. In other instances the Gemara tells us of Amoraim who risked their life or died in order to attain pardon for their sins⁷. Some explain that this is only true regarding the three cardinal sins that one must give his life to avoid. If one transgressed these sins he is may give up his life to repent⁸.

Rabbeinu Yonah in his Sefer Shaarei Teshuva delineates a twenty step process to accomplishing Teshuva in its completion. They include: remorse, abandonment of the sin, sorrow and worry over his deeds, examining his ways, confession, prayer, and righting the wrong that was done (when this is feasible)⁹. Not all of these steps are crucial to accomplishing a rudimentary level of Teshuva. In fact, Chazal tell us that even if one simply felt remorse in his heart and decided to change his ways, he is already considered a Tzaddik¹⁰. Even so, for the effects of his sins to be completely erased, the complete process must be performed, as outlined by Rabbeinu Yonah¹¹.

Viduy One of the main components of Teshuva, and possibly a Mitzva onto itself, is Viduy – confession of one's sins. The Poskim dispute if Teshuva is not valid without Viduy, or are they two Mitzvos independent of each other. According to the Rambam, the Mitzva of Teshuva is that one regrets what he has done and confesses to Hashem that he has sinned. The Viduy is component of the Teshuva process¹². According to the Minchas Chinuch one can perform Teshuva without Viduy, as Viduy is merely an additional Mitzva that must be performed after his Teshuva is complete¹³. All agree that Viduy alone, without remorse and acceptance to change, is meaningless¹⁴.

¹ הובא בס' משיב נפש על הל' תשובה להרמב"ם, בפתיחת הספר.
² רמב"ן כאן וז"ל, והנכון, כי על כל התורה יאמר (לעיל ח' א') "כל המצוה אשר אנכי מצוך היום", אבל "המצוה הזאת" על התשובה הנזכרת, כי והשבות אל לבבך (בפסוק א) ושבת עד ה' אלהיך (בפסוק ב) מצוה שיצוה אותנו לעשות כן... כי אין הדבר נפלא ורחוק ממך אבל קרוב אליך מאד לעשותו בכל עת ובכל מקום.
³ ברמב"ם הל' תשובה פ"א ה"א כ', "כשיעשה תשובה וישבו מחטאו חייב להתודות", דמשמע שהמצוה היא הידי, וכ"כ בדעתו המנח"ח מצוה שס"ד. אולם בהקדמתו כ', "הלכות תשובה. מצות עשה אחת, והוא שישבו החוטא מחטאו לפני ה' ויתודה", דמשמע להיפך שהמצוה היא התשובה, וכבר העירו בזה המפרשים.
⁴ כ"ה דעת המנח"ח שם שיש ב' מצוות נפרדים. ושאר הראשונים ביארו באופנים שונים, השע"ת (ש"א עיקר י"ט) כ' שהידי הוא חלק ממצות תשובה, וכע"ז כתב המב"ט בקרית ספר, מנין המצוות הקצר מצוה ט"ז. וע' בס' חרדים פ"ט אות ל"ד שהידי אינה מצוה בכלל רק ענף במצות תשובה. וע' יד הקטנה.
⁵ דרשת הגר"ח מוולאז'ין, דמצות תשובה יש לקיים במסירות נפש, וכדכתיב "בכל נפשך". אולם ע' בחי' רבינו דוד לפסחים כ"ה כ', שאין הכוונה כך אלא כמו "אשר שב אל ה' בלבבו ובכל נפשו", ע"ש. ולכאורה יפלא, דהא אין חיוב מסי"נ חוץ מג' עבירות החמורות, וע' לקמן.
⁶ ע"ז יז ע"א, אמרו עליו על ר"א בן דורדיא, שלא הניח זונה אחת בעולם שלא בא עליה. פעם אחת שמע שיש זונה אחת בכרכי הים וכו', אמר: אין הדבר תלוי אלא בי, הניח ראשו בין ברכיו וגעה בבכיה עד שיצתה נשמתו. יצתה בת קול ואמרה: ר"א בן דורדיא מזומן לחיי העולם הבא. בכה רבי ואמר: יש קונה עולמו בכמה שנים, ויש קונה עולמו בשעה אחת. ואמר רבי: לא דיין לבעלי תשובה שמקבלין אותן, אלא שקורין אותן רבי, ע"ש בכל הסיפור.
⁷ ע' קידושין פא ע"ב, דר"ח ב"א סליק וקא יתיב בתנורא [להמית את עצמו – רש"י] בגלל חטא שעשה, ע"ש. וע' בהגהות רד"ל שם. וע"ע בכתובות קג ע"ב בההוא כובס דסליק לאיגרא ונפל לארעא ומית, ויצתה בת קול ואמרה: אף ההוא כובס מזומן הוא לחיי העולם הבא, ע"ש בשיטמ"ק.
⁸ קונ' הרהורי תשובה עמ' פ"ג – פ"ד, שמצות תשובה שעוקר המעשה שעשה הוא כאילו שמר אותה מצוה, נמצא שיש בה מהמצוה היא, ע"ש.
⁹ ע' שע"ת שער א' אות י' ואילך.
¹⁰ ע' קידושין מ"ט ע"ב, דאם קידש ע"מ שהוא צדיק גמור חוששין לקידושו, שמא הרהר בתשובה, וע' מנח"ח שם, וקרית ספר הנ"ל.
¹¹ ע' שע"ת שם אות ט', והנה מדרגות רבות לתשובה, ולפי המדרגות יתקרב האדם אל הקדוש ברוך הוא. ואמנם לכל תשובה תמצא סליחה, אך לא תטהר הנפש טהרה שלם להיות העונות כלא היו, זולתי כאשר יטהר האדם את לבו ויכין את רוחו כאשר יתבאר. וכענין הבגד הצריך כבוס, ע"ש.
¹² כ"פ דבריו המנח"ח הנ"ל, דידי מעבב התשובה. וע' ביד הקטנה שם שפי' בא"א.
¹³ ו"פ"ז אינו מעבב, ע"ש. וכן דעת היד הקטנה דאין מעבבין זא"ז.
¹⁴ וזה עצמו הוא חטא של "יודי שפתיים". וז"ל הרמב"ם הל' תשובה פ"ב ה"ג, כל המתודה בדברים ולא גמר בלבו לעזוב הרי זה דומה לטובל ושרץ בידו הטבילה מעלת לו עד שישליך השרץ, וע' מנח"ח אות ז', ופשוט.

The Gemara in Yoma cites a Machlokes if one must specify the exact sins that he has done, or if a general confession is sufficient¹⁵. The Shulchan Aruch paskens that one does not need to specify the exact sins, the Bach disagrees¹⁶. According to the Minchas Chinuch, Viduy may be done by a Shliach - emissary, such as a husband for his wife¹⁷. Others argue that verbal tasks can only be performed by the individual himself¹⁸. The standard text of the Viduy on Yom Kippur includes many sins that most people are not guilty of. Even so, a person should recite the entire Viduy, since each sin has micro facets that are nearly unavoidable for most people¹⁹. Furthermore, each member of Klal Yisrael is responsible for the deeds of others, and one can therefore have in mind that if he didn't sin, the confession refers to someone else²⁰.

The Zohar has conflicting statements regarding the permissibility of saying Viduy on Rosh Hashana. The Shlah explains that although it is forbidden to say Viduy out loud on Rosh Hashana, one should say a quiet confession during Tekias Shofar although it is forbidden to say Viduy out loud on Rosh Hashana, one should say a quiet confession during Tekias Shofar (דמיושב).²¹ Other Poskim argue that during the first set of Tekios one may not interrupt, even to say a Viduy²². In the Tefilah of Avinu Malkeinu, we say "אבינו מלכינו חטאנו לפניך" – "Our Father, Our King, we have sinned before you". This is tantamount to a Viduy and according to some Poskim should be omitted²³. The Mishne Berurah paskens, that it should not be omitted²⁴.

There are several other times during the year that Viduy should not be recited. On Shabbos, as well as Motzai Shabbos until midnight (Chatzos), Viduy should not be recited²⁵. For this reason, those communities that recite Selichos on Motzai Shabbos, are required to wait until after Chatzos²⁶. R' Moshe Feinstein זצ"ל ruled that in times of need one may be lenient and recite Selichos prior to Chatzos as well²⁷. Viduy should also not be said on Yom Tov or Rosh Chodesh. Those who have the custom to say Viduy before going to sleep at night should refrain from saying it on these occasions²⁸.

The Acharonim state that Teshuva must be done completely. In other words, if a person violated the same transgression several times, if he only repents on some of those instances and not the others, his entire Teshuva is invalid – even for the sins he has repented for²⁹. The Aruch Laner takes this concept even further that one must repent on all of his sins at once, and cannot repent on one type of sin and not the other. In this sense, Teshuva is likened to immersing in a Mikva. A person cannot immerse only one part of his body at a time in a Mikva, rather he must completely submerge himself in the water to attain purity. Teshuva works in the same way - a person must repent for all his sins in order for his Teshuva to be accepted³⁰.

בין אדם לחבירו The Mishna tells us that although Teshuva can help to erase sins that are between man and Hashem, regarding sins that affect another person, only by appeasing that person can forgiveness be attained³¹. The Acharonim point out that in accordance with the above, one who has not attained forgiveness for his sins to his fellows, can also not attain forgiveness for his other sins³². Preferably one should personally ask forgiveness from another, and not via a third party³³. A person should ask the offended person for forgiveness three times, each time in different manner. After three times, he is no longer required to approach him further³⁴. According to the Rambam it is forbidden for him to do so³⁵.

Once one has asked three times for forgiveness, he is no longer required to ask. Rav Hutner זצ"ל explains, that a person only has a right to hold a grudge as long as the offender has not properly asked for forgiveness. After forgiveness has been requested three times, he no longer has any claim against the offender, and he is forgiven regardless³⁶. Others explain that

¹⁵ יומא פו ע"ב, וצריך לפרוט את החטא, שנאמר "אנא חטא העם הזה חטאה גדלה ויעשו להם אלהי זהב" דברי ריב"ב. ר"ע אומר: אשרי נשוי פשע כסוי חטאה. ¹⁶ טוש"ע ס' תר"ז ס"ב פסקו דאין צריך לפרט, ואם רצה הרשות בידו, והיינו כר"ע, דהלכה כר"ע מפניו. אולם הב"ח חולק ופסק כריב"ב וכ"פ הרמב"ם שם. וע"ש ברמ"א שהוסיף דבבבול רם ודאי לא יפרט החטא, ורק בלחש רשות יש לו. וע' ט"ז. ¹⁷ שם אות ח', וראייתו ממשה רבינו שהתודה בעד כלל ישראל כשאמר "אנא חטא העם הזה חטאה גדולה", ע"ש מש"כ לענין מילי לא מימסרן לשליח. ¹⁸ שו"ת מהרי"ט ח"א ס' ק"ז, דאינו יכול להקדיש ע"י שליח, דמילי לא מימסרן לשליח, ועמש"כ בזה המנח"ח שם. ¹⁹ ע"י ס' ויודי כהלכתו עמ' צ"א שהביא מס' תולדות אדם, מעשה באדם א' בימי הרמב"ם שלא רצה לומר כל הוידוי בגלל שלא היה לו חטאים האלו, והסביר לו הרמב"ם שבכל מצוה יש ענפים דקים שא"א שלא יכשל בהם, כגון באיסור גזל נכלל גם גניבת דעת, וכן שקר, יש הרבה דברים אסורים דמיחזי כשקרא, ודובר אמת בלבבו וכההיא דרב ספרא במכות כ"ד ע"א, וכן כל איסור. ²⁰ דכל ישראל ערבים זל"ז (סנהדרין ל"ז ע"ב), כ"כ בס' טהרת הקודש עמ' שי"ט, וע' במדבר קדמות להחיד"א בשם האריז"ל דכל ישראל גוף א' הם. ²¹ על הסתירה כבר עמד בה בס' הכוונות והובא כה"ח ס' תקפ"ד ס"ו, וע' של"ה מס' ר"ה עמוד הדין וכן בס' יעב"ץ. ²² מ"ב ס' תקצ"ב סקי"ב בשם הדה"ח דאסור להפסיק בתקיעות דמיושב אפי' לתפילות. ²³ ב"י ס' תקפ"ד, דאין אומרים "חטאנו לפניך" הוה כוידוי, וא"א ויודי ברה"י. ובד"מ כ' שאין המנהג כן, וכ"כ ברמ"א. וע' מ"א בשם השל"ה דמ"מ בתקיעות שרי. ²⁴ מ"ב שם כדעת הרמ"א והגר"א. וע' מג"א שפי' דאין הכוונה כוידוי, ע"ש. ²⁵ שד"ח מע' ו' אות ג', וע' בשל"ה שם דמ"מ ויודי קצרה מותר גם בשבת. וע' שע"ת ס' תקפ"א סק"א בשם הברכ"י והאריז"ל, דאין אומרים ויודי במוצ"ש. ²⁶ שע"ת שם, וע' מורה אצבע להחיד"א ס"ה אות קס"ה. ²⁷ אגרות משה או"ח ח"ב ס' ק"ה, דמדינא יש להתיר לומר קודם חצות בשעה"ד כשא"א לומר אח"כ ויתבטלו מלומר כלל, אבל צריך לפרסם שהוא רק הוראת שעה. ²⁸ ע' ארחות חיים להרא"ש יום השבת אות כ"א, שיתודה כל לילה על מיטתו, חוץ מהימים שאסורים בהספד. וע' מש"כ בזה בשד"ח. ²⁹ מנח"ח מצוה שס"ד, דאם נכשל י' פעמים צריך לחזור על כולם, ואינו יכול לשוב על פעם אחת בלבד. ³⁰ ערו"ל ר"ה ט' ע"א וביורת ביאור בנדה ע' ע"ב, דזהו פלוגתת ר"ע ות"ק, דר"ע ס"ל "מקוה ישראל ה'", וכמו במקוה אם נשאר שער א' בחוץ לא עלתה לו, ה"נ כאן. ³¹ יומא פה ע"ב, עבירות שבין אדם למקום - יום הכפורים מכפר, עבירות שבין אדם לחבירו - אין יום הכפורים מכפר, עד שירצה את חבירו. ³² רי"ף בעין יעקב שם, דרק לראב"ע מכפר ולא לר"ע, וכ"כ בס' הגר"א, ובברכ"י ס' תר"ו בשם הפר"ח, וערו"ל נדה שם, ומנח"ח שם אות ל"ב. וע' שם במהרש"א ובס' תוס' יוה"כ למהר"ם חביב. וע"ע בפ"י עיון יעקב שם ולר"ה י"ז ובפתח עינים שם, ובס' משיב נפש על הל' תשובה פ"ב ה"ט ובס' לתשובת השנה שם. ³³ מ"ב ס' תר"ו סק"ב, ע"ש. ³⁴ יומא פז ע"א, אר"ח, וצריך לפייסו בשלש שורות של שלשה בני אדם, שנ' וכו'. אר"י בר חנינא: כל המבקש מטו מחבירו אל יבקש ממנו יותר משלש פעמים. וכן פסק בשו"ת ס' תר"ו, ובמ"ב הוסיף דכל פעם יהא מדין ריצוי אחר. ³⁵ ד"ז תלוי בגירסת הגמ' שם "רב שאני", פרש"י פ"י שרצה רב להחמיר ע"ע לשאלו יותר, אולם הרמב"ם (פ"ב ה"ט) גרס "רבו שאני" דרק ברבו מותר לשאול יותר מ' ע' כס' ולח"מ. והב"ח ס' תר"ו כ' דרשאי לבקש יותר אם אינו בזיון התורה. אולם בפר"ח פסק לאסור. והמ"א והגר"א פסקו כהב"ח, וכן בשו"ע הגר"ז ובמ"ב. ³⁶ פחד יצחק עניני יו"כ, מאמר ב' אות ח' ומאמר כ' אות ה', ע"ש דע"כ בטלה לו זכות תרעומת. וע' שפ"א יומא פ"ז דטעמא משום דאחר ג' פעמים הוה מוחזק.

the purpose of asking for forgiveness in the first place was only in order to humble himself to the offended party. Now that he has done so, he can obtain pardon in Heaven, regardless if the offended person forgave him³⁷. According to the Minchas Chinuch, one is never pardoned until he has been forgiven by the offended party³⁸. The person that is being asked to forgive is forbidden to act cruelly and refuse to grant pardon³⁹. The only exceptions to this are someone who spread false rumors about another person⁴⁰, and someone who offended someone knowing that he would ask for forgiveness later⁴¹.

The Sefer Chofetz Chaim states, that if a person spoke Lashon Hora about another person, and that person is unaware of the damage caused to him, he may ask the person forgiveness even though he will be paining him by informing him of the Lashon Hora⁴². It is said that R' Yisrael Salanter would not give the Chofetz Chaim a letter of approbation to his sefer, since R' Yisrael disagreed with this Halacha. R' Yisrael argued, that although one cannot attain forgiveness without informing the offended person, one still may not embarrass him for this purpose⁴³. Interestingly, the Chofetz Chaim himself in the Mishne Berurah states that if one will embarrass the other person by asking him for forgiveness, he is prohibited from doing so⁴⁴.

If one knows that his friend has forgiven him without ever asking him for forgiveness, according to R' Itzele Peterburger זצ"ל, he must anyway ask in person⁴⁵. As we explained one of the purposes of asking forgiveness is to humble oneself before the offended person, which can only be done if he asks in person. Many other Poskim disagree, that once he has been forgiven there is no reason to approach his friend again⁴⁶. If the person only said he is Mochel without actually meaning it, it is still considered forgiveness, in accordance with the dictum, "Words in the heart have no significance"⁴⁷. Other Acharonim state that one must obtain a wholehearted forgiveness⁴⁸.

The Sfas Emes points out that at certain times, such as on Erev Yom Kippur, there is a Mitzva to ask Mechilah for any dispute, even if he knows that he was right and acted properly⁴⁹. The Medrash tells us that Moshe Rabbeinu asked Mechilah from Klal Yisrael prior to his death, even though all of his actions were for their own good⁵⁰.

A minor is not obligated in any of the Mitzvos. The Rama writes that even so, if a minor transgressed an Aveirah, it is praiseworthy for him to do Teshuva when he gets older⁵¹. Several reasons are given for this: 1) The Aveirah that he did creates an impure spirit on the minor, which can be removed by Teshuva⁵². 2) If he has become accustomed to sinning when he was a child, he will be compelled to do so when he is older as well⁵³. 3) According to the Noda Biyehudah, even though the minor is not punished for his actions on this world, in the next world he will be held responsible based on his degree of awareness when the sin was transgressed⁵⁴. Some state that a minor is obligated in the Seven Noachide Laws⁵⁵. Others suggest that they are obligated in any Mitzva that can be deduced with one's own reasoning⁵⁶. For these Aveiros a minor can certainly do Teshuva. Even if he is not required to do Teshuva, one should still train a child to say Viduy as Chinuch⁵⁷.

The Chayei Adam writes that Chazal had a tradition that one who repents on one day of the entire year, it is considered as if he repented the entire year⁵⁸. Today, Erev Yom Hadin, is the final day of the year תשס"ה. May we be Zocheh to do proper Teshuva today, so that the entire year will be considered a year of Teshuva, and we will merit a ב"א ושועה בשנת גאולה.

ברכת כוח"ט,
מאיר הלוי הלמן
פעיה"ק טובב"א

תכלה שנה וקללותיה, ותחיל שנה וברכותיה.

³⁷ ע' פסיקתא דר"כ פסיקא "וה' פקד את שרה", דמשמע שע"י שמתבייש בבקשת מחילה מתכפר, וע' לקמן. וע' פר"ח ס' תר"ו ויש"ש ב"ק ס' מ"ט דאחר ג"פ נמחל לו.
³⁸ מנח"ח שם, דאף שהוא אנוס מ"מ מעכב הכפרה עד שנמחל לו. ולאורה אינו נפטר מטעם אונס, דאונס לאו כמאן דעביד דמי.
³⁹ ב"ק צב ע"א, ומנין שאם לא מחל לו שהוא אכזרי? ש"י, ויתפלל אברהם אל האלהים וירפא אלהים את אבימלך וגו'. וכ"פ ברמ"א שם ס"א.
⁴⁰ רמ"א שם, דאיכא דשמע בחשדא ולא שמע בפיוס, וממדת חסידות הוא למחול. ואם פרסם הפיוס לרבים אפשר גם דחייב למחול לו, ע' ס' משפטי השלום עמ' מ"ט.
⁴¹ כ"כ החי"א בתפילה זכה שאומרים בעיו"כ, דגם הקב"ה אינו מוחל בכה"ג, וכדאיתא ביומא פה ע"ב האומר אחטא ואשוב - אין מספיקין בידו לעשות תשובה.
⁴² הרמב"ם פסק בפ"ב ה"י דלישראל חייב למחול, אולם בריטב"א ר"ה י"ז ע"א כ' דאין חייב למחול מדין שמים, רק שאסור לנטור ולנקום.
⁴³ חפ"ח כלל ד' ס"ב, דאף אם חבירו אינו יודע עדיין כלל מזה, צריך לגלות לו.
⁴⁴ מעשה מפורסמת, והובא בפחד יצחק הנ"ל, ובשו"ת אז נדברו ח"ז ס' ס"ו, ובס' מועדים וזמנים ח"א ס' נ"ד, ובס' מאיר עיני ישראל ח"ו עמ' 350, ובהליכות שלמה מועדים, ובס' דרך שיחה עמ' תרכ"ז, וע' פסקי תשובות ס' תר"ו אות ד', ולב אליהו ויקרא עמ' מ"ז. ובמו"ז כ' שאפשר לשאול ולסתום הפרטים כדי שלא יתבייש.
⁴⁵ מ"ב ס' תרו סק"ג וז"ל, צריך לפרט מה שחטא לחבירו אם לא כשיועד שחבירו יתבייש מזה כשפירט החטא אזי לא יפרט אותו. והאחרונים האריכו עם סתירה זו, וי"א שחזר בו. ולולי המעשה עם הגר"ס היה אפשר לפרש דלק"מ דבחפ"ח סתם ולא פירש וציון לס' תר"ו לפרטי הדין, דשם איתא דבאופן שמתבייש לא יפרט, וק"ל.
⁴⁶ מועדים וזמנים שם בשמו והדברים הם בכוכבי אור מאמר ה', וכ"כ בפלא יועץ מע' התשובה.
⁴⁷ ע' שו"ת אז נדברו ח"ז ס' ס"ה שחולק עליו. וכ"כ בתשובת רש"י ס' רמ"ה, חובות הלבבות שער התשובה פ"י, וע' לבוש ס' תר"ו דמנהג הדיוטות לבקש מחילה מרעים. וע' מש"כ החפ"ח בקונ"ב כבוד שמים פ"ג דאם ילמד ברבים הל' לה"ר ימחול לו הקב"ה, ומבואר שאין צריך בקשת פניו בכ"ג, כ"כ בס' הרהורי תשובה עמ' ק"ט.
⁴⁸ ע' גליוני הש"ס להגר"ע קידושין מט ע"ב. וע' נתיבות אור להגר"ב בשם הגר"י סלנטר עמ' נ"ח.
⁴⁹ אור יחזקאל אילול עמ' ל"ג, לב אליהו בראשית עמ' 50.
⁵⁰ שפ"א יומא יומא פ"ז ד"ה איקפד, דמשה הלך רב לר"ח יותר מג' פעמים, ע"ש.
⁵¹ תנחומא ואתחנן ו', באו ואמרו הגיעה השעה שאתה נפטר מן העולם, אל' לישראל, הרבה ציערתי אתכם על התורה ועל המצוות, ועכשיו מחלו לי וכו', ע"ש.
⁵² רמ"א או"ח ס' שמ"ג וע' פמ"ג פתיחה כוללת ח"ב אות ג' אם אין עבירה בקטן או שרק פטור מהעונש, וע' ת' חת"ס אה"ע ח"ב ס' קע"ב ואו"ש הל' איסור פ"ג ה"ב.
⁵³ ב"ב ס' שמ"ג, "כי המשיך עליו טומאה מצד הרע" ומשה יש לו לעשות תשובה על כל העבר בבין אדם למקום ובבין אדם לחבירו.
⁵⁴ ס' חסידים ס' תרצ"ב, ובתורה"ד פסקים ס' ס"ב דהוה סימן רע לו. וע' אג"מ יו"ד ח"ב ס' ס"י שכ"ז אינו מן הדין כלל, רק מעלה.
⁵⁵ שו"ת נוב יו"ד ס' קס"ד, שיסבול על כל מה שעשה משהגיע לכלל דעת. והרבה חלקו עליו ע' דעות יו"ד ס' ס"ה אות י"א ובשו"ת מהרש"ם ח"ג ס' רמ"א, וחכ"צ ס' מ"ט.
⁵⁶ דברי חיים (אויברך) דיני נזקי ממון ס"א, דליכא מידי דלישראל שרי וכו', ועכו"ם חייב משהגיע לכלל דעת. וכ"כ בשו"ת נחל יצחק ס"ז ענף ד'. וע' אבני יו"ד ס' שי"ג.
⁵⁷ ע' ס' קטן והלכותיו פכ"ח אות ל', דלפימ"ש הר"ר נסים גאון בהקדמת התלמוד דב"נ חייב על כל דבר של סברא, לכאורה ה"ה קטן.
⁵⁸ כה"ח או"ח ס' תר"ז אות ד', ומ"מ במנח"ח סוף מצוה שס"ד כתב דאין מצות וידי נוהג בקטן, ע"ש.
⁵⁹ ע' חגיגה ה' ע"ב, וחי"א כלל קל"ח.